

ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А.С. МАКАРЕНКА**А.С. Макаренко і проблема
«морально дефективного дитинства»
в ранньорадянський період****Наталія ДІЧЕК,**доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії історії педагогіки
Інституту педагогіки НАПН України

Серед видатних вітчизняних педагогів, які поєднували у собі талант вихователя і письменницьке обдарування, тонке знання психології дитини і дар науковця, хист публіциста і громадського діяча, безперечно, одне з чільних місць посідає Антон Семенович Макаренко. Він був складною і незвичайною людиною. Його постать і педагогічна діяльність донині викликають численні гострі дискусії. З моменту видруку першої статті про досвід роботи А.Макаренка (1925) і до сьогодні побачило світ понад тисячу публікацій різного формату і тематики, присвячених його особі і спадщині. Сформувалася така окрема педагогічна галузь, як макаренкознавство, що набуло світового масштабу [6].

Погляди А.Макаренка ще за життя викликали критику офіційних освітянських кіл, а посмертна канонізація і догматизація змінювалися й ідейним нищенням, і замовчуванням. Як зазначає сучасний російський історик педагогіки М.Богуславський, «суперечки про Макаренка до останнього часу об'єктивно не могли породити істину. Річ у тім, що так само, як добиралися необхідні для певної ситуації цитати, так і самі тексти педагога після їх посмертного видання – завжди на догоду кон'юнктури – більшою або меншою мірою викривляли зміст вистражданих Макаренком ідей» [4, с. 306]. У другій половині 1990-х років завдяки публікації нових архівних документів, листування, спогадів брата-емігранта Віталія Макаренка, введенню до наукового обігу численних змістовних студій німецьких макаренкознавців, насамперед глибокого дослідника Г.Хілліга, та інших зарубіжних науковців, завдяки зміні методологічної основи вітчизняної педагогічної персоналістики почали відкриватися невідомі раніше грані особистості А.Макаренка і з'явилися нові підстави для ретроспективного аналізу й узагальнень. На написання цієї статті надихнула потреба доповнити знання про суспільну значущість педагогічного новаторства А.Макаренка в аспекті розкриття підходів до розв'язання проблеми так званого «морально дефективного дитинства» у 1920-ті роки.

Після закінчення виснажливої громадянської війни на українських землях поряд з відновленням мирного життя на радянський лад почала

створюватися й нова система освіти дітей і дорослих, що повинна була відповідати революційним завданням влади робітників та селян і мала замінити школу імперської доби. Водночас перед радянською владою постала необхідність забезпечити соціальний захист величезної кількості дітей і підлітків, які через суспільні зрушення залишилися без родинної опіки або, потрапивши у складні життєві обставини, почали вести асоціальне життя. Найпоширенішим у той час способом подбати про таку молодь виявилася організація різноманітних дитячих будинків, колоній, комун, до яких збирали сиріт, безпритульників і дітей-правопорушників, щоб спочатку обігріти, одягти й нагодувати їх, а потім – підготувати до самостійного дорослого життя.

Одним із таких закладів стала створена 25 серпня 1920 р. [27, с. 157] в приміщенні колишньої колонії для неповнолітніх злочинців у селищі Триби під Полтавою¹ дитяча виховна установа інтернату типу. У вересні того самого року її очолив педагог з 15-річним досвідом учительської роботи

¹ Насправді заклад розміщувався у Трибах до грудня 1920 р. У зв'язку з невідповідністю матеріально-технічного стану потребам дитячого будинку він частково був переміщений до колишнього маєтку братів Трепке поблизу с. Ковалівка, за сім верст від Полтави і за дві версти від Триб [28, с. 24–25]. Хоча майже чотири роки, доки ремонтувався маєток Трепке, горьківська колонія жила на «дві домівки», тобто розташовувалася у двох різних маєтках, саме з Ковалівкою пов'язана її історія.

А.Макаренко – студент Полтавського учительського інституту, 1914 р.

Антон Семенович Макаренко. За початковими документами, цей специфічний дитячий заклад мав назви «Основний дитячий будинок для морально дефективних дітей №7» [8, с. 6] або «Колонія морально дефективних дітей» [28, с. 30]. Він підпорядковувався Головоцвиуху Наркомосу УСРР і був розрахований (згідно з офіційними нормативами) лише на 30 колоністів. Перші десять вихованців з'явилися у грудні 1920 р., а на жовтень 1921 р. їх було вже 43 [там само, с. 48], до того ж зміни у складі дітей відбувалися щомісяця. Забігаючи наперед, зазначимо: у 1928 р., коли А.Макаренко залишив роботу в закладі і зосередився на не менш важливій педагогічній діяльності у комуні імені Ф.Дзержинського, що стало продовженням його новаторських пошуків, у колонії жило і працювало вже понад 400 вихованців [27, с. 181].

Наголосимо, що в той час неповнолітніх злочинців (переважно злодіїв, хуліганів), а також безпритульних дітей офіційно називали «морально дефективними», що було зафіксовано в державних документах початку 1920-х років (наприклад, у постанові про узгодження функцій Наркомосу УСРР і Наркомздоров'я УСРР, червень 1920 р.). У документі «Система соціального виховання дітей УСРР» від 25 червня 1921 р. зазначалося, що в радянській республіці запроваджуються установи для фізично, розумово і морально дефективних дітей [29]. У Кодексі законів про народну освіту УСРР (1922) йшлося, зокрема, про те, що серед дитячого населення можна виокремити три основні групи: нормальні діти, неповнолітні правопорушники і безпритульні, дефективні діти [14]. З огляду на це, створювалися різні

типи навчально-виховних закладів соціального виховання (соцвиху)², тобто визначалися вектори диференційованого підходу до організації дитинства і шкільної справи.

Власне, не лише труднощі історичного періоду початку 20-х років ХХ ст., а й десятиліть, що передували їм, породили і в Європі, і в ще імперській Росії проблему «розумово безсилої і морально небезпечної» дитини у зв'язку зі значним зростанням дитячої злочинності і необхідністю її «соціального лікування», а також пов'язаною з цим охороною душевного здоров'я дітей [13, с. 212–213]. Таких дітей з 80-х років ХІХ ст. у вітчизняній науковій літературі називали також «важкі діти» (І.Сікорський), або «діти, важкі у виховному відношенні». При цьому найскладнішим залишалося питання практичного виокремлення серед тих, хто виявляв асоціальну поведінку, дітей з психічними відхиленнями, дітей, які відставали у своєму розвитку, але здатні були «дорозвинутися» за відповідних виховних умов та впливів, і дітей, які ставали «важкими» через несприятливе соціальне оточення, і розподілу їх в окремі групи, оскільки для їхньої педагогічної корекції потрібні були різні виховні і лікувальні підходи.

У перші десятиліття ХХ ст. в наукових колах поширеною була думка, що «вивчення дитячого питання потрібно розпочинати з найістотнішого, з найбільш кричущого – з дефективних та безпритульних дітей» [25, с. 149]. Вітчизняні вчені наголошували, що необхідно використовувати дані про розвиток аномальної дитини для кращого розуміння закономірностей розвитку нормальної дитини (Л.Виготський, В.Кашенко, І.Сікорський).

Як зазначав у статті «Про так звану моральну дефективність» (1923) російський педагог П.Блонський, сам термін був уведений англійським ученим Д.Прітчардом (1835) і означав моральне божевілля (moral insanity), тобто психічну хворобу, пов'язану лише з моральною сферою, яка не зачіпає інтелект [3]. Зауважимо, що вже з середини ХІХ ст. цей термін був загальноновживаним серед європейських науковців, насамперед психіатрів і психологів. Теорія моральної дефективності розвивалася на основі ідей шотландської школи філософії (філософія здорового глузду) ХVІІІ–ХІХ ст., зокрема щодо притаманності

² Для нормальних дітей – дитячий будинок-інтернат, денний дитячий будинок, трудова школа, дитячий садок; для неповнолітніх правопорушників – основний дитячий будинок, допоміжний дитячий будинок, трудова колонія, трудовий будинок для дівчаток; для дефективних дітей – основний дитячий будинок («для дітей від 4 до 18 років з помітними відхиленнями від норми в моральній чи розумовій сфері, здатних під впливом методико-педагогічних заходів до розвитку» [14, с. 29]), допоміжний будинок для розумово відсталі дитини, основний дитячий будинок для глухонімих, допоміжний дитячий будинок для глухонімих, основний дитячий будинок для сліпих [там само, с. 29–30]. Терміном «дитячий будинок» позначали заклад, де виховувалися діти віком до 14 років, а в «колонії» перебувала молодь віком до 18 років.

людині особливого морального почуття і вроджених моральних принципів [там само].

Біологізаторської за своєю суттю теорії моральної дефективності, відповідно до якої такі здібності, як засвоєння й виконання моральної норми, визнавалися вродженими, а відхилення у поведінці, правопорушення розглядалися як результат генетично зумовлених дегенеративних процесів, що можуть посилюватися або ж послаблюватися під впливом навколишнього середовища [2, с. 13], дотримувалися такі видатні європейські вчені, як французький соціолог Е.Дюркгейм (1902), німецький психіатр Е.Крепелін (1906), швейцарські психіатри і психологи Е.Блейлер (1911) і К.Г. Юнг (1912). Серед відомих вітчизняних учених – П.Бельський, О.Граборов, Г.Трошин.

Термін «морально дефективні» (аналог – «імморалики») як офіційно визнаний і поширений і в сфері науки, і в освітній практиці широко використовувався в радянській педагогіці до середини 20-х років для означення дитини з поведінкою, що не відповідала нормам суспільної моралі.

У педагогічній практиці початку 1920-х років застосування зазначеної теорії призвело до того, що до категорії «дефективних» зараховували і малолітніх злочинців, і сотні тисяч безпритульних, які опинилися на вулиці внаслідок соціальних катаклізмів. Однак дослідження та тлумачення науковців містили важливі нюанси, які, з одного боку, залишалися поза увагою пересічних діячів освіти, а з іншого – сприяли поступовій відмові від такого погляду на важких у виховному відношенні дітей. Так, психіатр і дефектолог Г.Трошин у ґрунтовному дослідженні «Антропологічні основи виховання. Порівняльна психологія нормальних і ненормальних дітей» (1915) пов'язував моральне божевілля з розумовим недорозвитком [цит. за джерелом 3], що вмотивувало необхідність віддиференціювання дітей хворих і тих, які потребують спеціально спрямованого педагогічного впливу. Зауважимо, що саме Г.Трошин у 1912–1915 рр.³ розробив класифікацію дитячого слабоумства на основі виокремлення і розмежування трьох основних форм:

- 1) форм психічного недорозвинення;
- 2) форм, які об'єднували дитячі неврози і психози;
- 3) форм, спричинених соматичним ослабленням дитячого організму або несприятливими умовами життя і виховання [33].

³ Г.Трошин (1884–1938), учень і послідовник В.Бехтерева, автор праць «Дитяча ненормальність за останні 100 років» (1912), «Класифікація дитячої ненормальності з виділенням практично важливих форм» (1914). Основний доробок – двотомна монографія «Антропологічні основи виховання. Порівняльна психологія нормальних і ненормальних дітей» (1915) – відзначено премією К.Д. Ушинського (1916). У 1922 р. разом з іншими російськими інтелектуалами був висланий за межі СРСР як ворог радянської влади.

А.Макаренко на подвір'ї колонії, 1925 р.

Змішування різних форм і станів, що було основним недоліком дитячої психопатології початку ХХ ст., призводило до неправильних діагнозів і, як наслідок, до неадекватного лікування та виховання, а головне – до недоцільного покарання. Дослідження Г.Трошина сприяли поглибленню вивчення своєрідності інтелектуального й емоційного розвитку недоумкуватих і «важких» дітей.

Аби глибше усвідомити неординарність образу А.Макаренком уже в 1920 р. підходу до перевиховання неповнолітніх правопорушників, його сміливе педагогічне новаторство, звернемося до деяких поширених в українській педагогічній науці досліджуваного періоду поглядів на проблему моральної дефективності. Відповідно до рівня розвитку науково-педагогічних і психолого-медичних ідей у розглядуваний період умотивовувалися застосування різних психолого-педагогічних і правових методів впливу на «важких» дітей, а отже, й організація відповідних спеціалізованих освітньо-виховних закладів. Адже визнавалося, що «спроби укралювати соціально занедбаних дітей у невеликому числі в колективи нормального дитинства... не давали бажаних наслідків: безпритульні або негативно впливали на інших дітей, а сами мало піддавалися доброму впливові, або тікали знову на вулицю» [24, с. 27].

Педагог А.Третілова після шести років роботи в київській комісії у справах неповнолітніх, окреслюючи психотипи неповнолітніх правопорушників у контексті соціального середовища їхнього буття,

А.Макаренко з учнями. Крюків, 1917 р.

писала, що порівняння різних видів правопорушень дає важливий матеріал для розуміння того, як «соціальна фізіономія і біологічна конституція визначають способи пристосування певної особистості до навколишнього середовища. Класифікація стає психо-соціальною, її головним принципом є принцип соціального пристосування до середовища» [31, с. 189]. Водночас автор зазначає, що оскільки підліток – «особистість незавершена, мінлива», то й класифікація дітей-правопорушників викликає певні труднощі. Виявляючи прихильність до біогенетичного тлумачення природи формування особи (у дусі праць В.Басова), А.Третілова все-таки підкреслює «різкий відбиток сім'ї, обставин на податливій конституції дитини».

Дослідниця вбачала головне педагогічне завдання у виокремленні типів малолітніх правопорушників, щоб підтвердити положення, що «правопорушення є логічним висновком усіх умов існування юного правопорушника», і в його широкій ілюстрації конкретними, психологічно-деталізованими відомостями з практики [там само, с. 189–190]. Визначаючи типи таких дітей (віком від 9 до 15 років) за ступенем тяжкості скоєного ними порушення – від «торгівлі без патенту (а також передавачі-самогонники) через хуліганство, до крадіжок», А.Третілова як спільну для всіх підлітків рису називає презирство до моральних норм, а до відмінностей між ними відносить стимул, що зумовив правопорушення.

Інший дослідник, лікар-педолог Є.Катков, вивчаючи з науковою метою протягом кількох місяців (1923 р.) життя безпритульних підлітків у Харківському допрі⁴, окрім опису типів представників

злочинного світу та їхнього жаргону, обґрунтував кілька важливих у виховному сенсі тез про шкідливість утримання безпритульних у таких пенітенціарних установах. По-перше, найгіршим злом для формування молоді особистості в умовах допру він визначив ледарювання або відсутність продуктивної праці [12, с. 235]. По-друге, негативом назвав спричинюване прямим контактом зі злочинцями активне виховання безпритульних у дусі злочинного світу [там само, с. 240].

На додаток до висновків щодо потреби покращення перебування безпритульних у допрі (перенесення дитячих камер з території допру, педагогічно доцільний розподіл дітей у камерах, забезпечення безпритульних систематичною працею за чітким планом) Є.Катков навів

приклад позитивного виховного впливу керівника «малолітки» Харківського допру т.Максимова, який підійшов до ситуації з особливою увагою, відділивши дітей, що випадково потрапили туди, від злочинців в окрему «зразкову» камеру, де «був порядок і дисципліна, а головне – день був заповнений» [там само, с. 241]. Він, зокрема, проводив з підопічними заняття з марширування військовим строем, і «навіть діти-урки прагнули потрапити до цієї камери». Хоча «більшого начальника «малолітки» налаштувати не міг через брак педагогічної підготовки», констатував Є.Катков, однак робота представника допру, на думку дослідника, була системною, тоді як «працю випадкових педагогів-ув'язнених до такої зарахувати не можна» [там само].

Наведений приклад є свідченням того, що у 20-х роках (повоєнних!) ХХ ст. популярним способом згуртування і дисциплінування молоді було використання вправ військового характеру. Успішність цього прийому описав у «Педагогічній поемі» (1933–1935) А.Макаренко, де крок за кроком відображено життя колишніх неповнолітніх правопорушників у Дитячій трудовій колонії імені М.Горького. І хоча авторитетні педагоги (Н.Крупська, В.Сорока-Росинський) дорікали йому мілітаризацією виховного процесу, ефективність початкового об'єднання строкатої юрби «важких» дітей шляхом використання такого методу, який Антон Семенович розглядав як різновид ігрової діяльності, неодноразово була доведена і у вітчизняній, і в зарубіжній виховній практиці (містечко хлопчиків отця Фленагана у США, школа-комуна С.Рівеса і Н.Шульмана в Одесі, школа-комуна І.Іоніна «Червоні зорі» під Петроградом, трудова колонія імені В.Леніна під Полтавою). Коли у 1928 р. А.Макаренко був змушений, аби, за його висловом, «не поступитися жодним словом із своїх педагогічних вірувань», піти з колонії, то вже без нього вихованці підтримували вироблений

⁴ Допр – аббревіатура слів російською мовою: «дом общественно-принудительных работ», тобто українською – «будинок суспільно-примусової праці».

стиль життя: «те, що особливо критикувалося – загони і командири, салюти і рапорти, залишалося непорушним» [27, с. 196].

З іншого, психіатрично-педагогічного, погляду тлумачив дитячу важковихованість катеринославський лікар-педолог І.Левінсон. Поділяючи думку московського професора П.Ковалевського про те, що необхідно розрізняти розумову відсталість і розумову нестійкість, пов'язану зазвичай з моральною дефективністю («це егоїсти за суттю, з повною відсутністю усвідомлення суспільних інтересів і прав ближнього»), І.Левінсон вважав, що в боротьбі з дитячою дефективністю зосереджувати увагу потрібно насамперед на дітях, які перебувають на грані імбецильності і психічної відсталості, оскільки вони обдаровані, хоча й обмежені і не надто здатні до свідомих узагальнень [16, с. 151]. Учений стверджував, що «важкі» діти частіше стають «дітьми вулиці», поповнюючи ряди злочинців і повій. На його думку, до цього їх штовхають не лише скрутні зовнішні обставини життя, а й їхня душевна нестійкість або невірноваженість (нечіткі відчуття, труднощі в абстрагуванні, слабка пам'ять тощо) [там само, с. 153–154]. І.Левінсон акцентував на необхідності використання специфічних лікарсько-педагогічних методів для вирішення дітей з відхиленнями у психосфері з метою її компенсаторної корекції, а також для глибокої індивідуалізації виховних впливів, аби сприяти розвитку у таких осіб уваги та моральних почуттів, пригніченню егоїстичних бажань, систематизації рухової сфери, формуванню трудових навичок [там само, с. 160–162].

Солідаризуючись з ідеями Г.Трошина, І.Левінсон виступав за створення великої кількості спеціальних закладів, різних для кожної психопатологічної категорії дітей (як, наприклад, у Брюссельській школі Ж.Демура – для дітей педагогічно занедбаних, для дітей недоумкуватих, для недисциплінованих дітей, для дітей з органічними порушеннями мовлення [там само, с. 164]), та спеціальних установ – «напівтюрем і напівлікарень, куди можна було б поміщати людей, які через нещасливі обставини ставали правопорушниками» [там само, с. 159].

Фактично протилежних до наведених думок і офіційної освітньої політики поглядів щодо сутності особистості дітей-правопорушників і шляхів їх виховання дотримувався А.Макаренко, який вже навесні 1922 р. домігся вилучення з назви свого закладу слів «морально дефективні» і перейменування його у Дитячу трудову колонію та присвоєння їй

А.Макаренко з групою комунарів, які закінчили Харківський юридичний інститут, 1939 р.

імені Максима Горького [28, с. 49]. Це був важливий крок А.Макаренка як вихователя, котрий займався пошуком ефективних шляхів ресоціалізації «важких» підлітків. Він доклав чимало зусиль, доводячи освітянському керівництву, що неповнолітніх злочинців, з яких переважно й складався колектив закладу, не можна вважати «дефективними» або «аномальними» людьми, вони звичайні діти, головна особливість яких – «відсутність здорового соціального досвіду» [17, с. 17], але їм теж властиві таланти і здібності до праці, творчості, прагнення щастя.

У листі до М.Горького від 24 листопада 1925 р. А.Макаренко зізнався, що очолюваний ним педагогічний колектив не відразу наслідився заговорити про ревізію соцвиху, але у своїй діяльності вже з 20-го року вони «конструювали свою лінію, конструювали виключно у досвідному плані, без попередньо прийнятих догматів» [27, с. 168].

Своє ставлення до проблеми моральної дефективності А.Макаренко оприлюднив у березні 1923 р. на сторінках журналу «Новими стежками», де писав, що до колонії з усієї губернії (Полтавської. – Н.Д.) збирають «найбільш занедбаний дитячий елемент, занедбаний однакою і у виховному відношенні, і в галузі знань» [21, с. 18]. Однак, наголошував Антон Семенович, «було б великою помилкою думати, що ця занедбаність синонімічна моральній або розумовій дефективності. Дворічний досвід роботи в колонії саму проблему моральної дефективності змушує розглядати з деяким сумнівом» [там само]. Педагог водночас вказував на наявність у його вихованців нездорового, навіть «дефективного» соціально-морального досвіду, який, з одного боку, пояснює суспільно нездорову мотивацію вчинку, з іншого, «пов'язується з особливо тонкою чутливістю саме в сфері відносин морального порядку» [там само].

Домігшись відмови від використання терміна «морально дефективний»⁵, а згодом і від зазначення у назві закладу – «для малолітніх правопорушників», що вважав «ганебним тавром» для дитини [27, с. 158], А.Макаренко поширив своє бачення підходів до перевиховання на сутнісний аспект педагогічної роботи. Важливим прийомом, який забезпечив справжню гуманізацію процесу ресоціалізації колишніх юних злочинців і йшов у розріз із тогочасними усталеними педагогічними поглядами, стало «правило не цікавитися минулим хлопців» [там само, с. 161]. Таке *делікатне* (вираз А.Макаренка. – Н.Д.) ставлення до вихованців мало на той час альтернативний характер, оскільки серед учених і педагогів, які визначали офіційно визнані педагогічні детермінанти (А.Залкінд, В.Куфаєв, М.Левітіна (Маро)), панувало переконання про необхідність детального вивчення історії життя і злочинних нахилів кожного підопічного. Вважаючи, що «вивертання навиворіт усієї тієї ями, в якій копирсалася і гинула дитина», є «дурницею», А.Макаренко наголошував на доцільності ігнорування злочинного минулого підлітків. Цей підхід привів до дивовижного ефекту – «зникли розмови між хлопцями про їхні кримінальні подвиги, будь-який новий колоніст від усіх зустрічав лише один інтерес: який ти товариш, хазяїн, робітник? Пафос (слово, часто вживане А.Макаренком для охарактеризування настрою колоністів-горьківців. – Н.Д.), жадання майбутнього повністю поглинули всі відбитки минулих бід» [там само, с.161–162]. Однак у питанні про значення делікатного ставлення до вихованців педагогічний колектив колонії не мав одностайних поглядів.

Усупереч панівним поглядам, А.Макаренко відстоював не диференціацію дітей-правопорушників за скоєними злочинами чи за ступенем їхньої тяжкості, а ідею віддиференціювання дітей від їхнього кримінального минулого засобами згуртування у ході колективної продуктивної трудової діяльності. У цьому контексті варто згадати, що педагог неодноразово в різних документах, у листах писав про масові випадки направлення до колонії «дітей, близьких до тупоумства» [22, с. 31]. Зокрема, у доповідній записці до Головного інспектора охорони дитинства Головоцвуху Наркомосу УСРР він зазначав: «Діти, яких надсилають до колонії, не можуть бути точно кваліфіковані як правопорушники. Швидше це розумово відсталі» [20, с. 33]. Тобто колонія мала здійснювати корекційно-виховну роботу і щодо нормальних, але соціально занедбаних дітей, і щодо дітей з відхиленнями у розумовому розвитку. Однак навіть така ситуація була подолана завдяки педагогічно майстерно запровадженому методу робочого самоуправління і визначенню

пріоритету продуктивної праці, яка для дітей з розумовим недорозвитком була і є фактично єдиним ефективним способом корекції – трудотерапією, а отже, можливістю знайти і проявити себе.

Особливістю трудової колонії імені М.Горького було й те, що вона діяла як відкрита установа, тобто вихованці могли вільно залишити її. Це теж виходило за межі поширеної практики роботи подібних закладів. Водночас рішенням загальних зборів педагогічного колективу було здобуто право приймати до колонії дітей «просто з вулиці», які звернулися з таким проханням [27, с. 159]. Гуманізм, яким пронизано згадані новації у діяльності трудової колонії, не потребує додаткових коментарів.

Свої завдання і методи виховання «важких» дітей А.Макаренко визначав так: «Формальна мета педагогічної роботи колонії – виправлення соціально і етично запущених дітей-правопорушників. Але з самого початку педагогічний колектив відмовився трактувати мету своєї роботи особливо кваліфіковано (якось особливо. – Н.Д.), а поставився до дітей звичайно, не виходячи за межі соціального виховання... У ході тлумачення і розвитку основних принципів соціального виховання ми дійшли таких висновків. Організація соціального виховання будується в процесі комбінування живих реальних процесів життя, а саме: процесів господарювання, праці, знання і гри. Економне і корисне застосування цих процесів можливе тільки за одночасного впливу дисципліни і самоуправління» [7, с. 57]. У цих міркуваннях концентровано окреслено найважливіші складові системи виховання, що стала новаторською і за метою, і за обраними виховними засобами. Найістотнішими її чинниками педагог називав колективне господарювання і продуктивну працю. Морально-етичною основою подолання «нездорового суспільно-морального досвіду минулого» було визначено «організацію прогресуючої общини, з точною і відкритою вимогою, що ставиться до особистості, з точною і відкритою відповідальністю» [21, с. 19].

Потрібно зауважити, що до загальних матеріальних нестатків початку 20-х років ХХ ст., які значно ускладнювали життя дитячих установ, в колонії додавалася ще й така обставина: тут «завжди було до 30% новеньких, які ще не звикли до дисципліни і праці, які завжди привносили в общину безладний дух міської вулиці, базару, вокзалів і притонів» [27, с. 159]. З огляду на це, особливого значення набувають слова А.Макаренка: «Під впливом дружної сім'ї більш старих колоністів цей дух дуже швидко зникав, і тільки у виняткових випадках доводилося впадати у відчай» [там само].

Не може не викликати захоплення той факт, що вже у червні 1923 р. у доповіді про стан колонії А.Макаренко зазначав, що «найбільш тяжкі форми моральної занедбаності вдалося перетворити у поступовий і правильний процес утворення нормального морального досвіду» [19, с. 26].

Життя в колонії було постійною напруженою боротьбою і вихованців, і вихователів за краще

⁵ Проти використання терміна «морально дефективний» щодо безпритульних дітей в РРФСР виступали П.Блонський, Н.Крупська, М.Левітіна, В.Сорока-Росинський, однак у УСРР погляди А.Макаренка гостро критикувалися.

існування, водночас «само у такій боротьбі загартовувалася робоча дисципліна і кувалася гордість трудящої людини» [21, с. 19], практично не властиві і незвичні дітям-правопорушникам. Навіть улітку 1927 р., коли діяльність колонії вже вважалася успішною, заклад продовжував розвиватися і прогресувати, в акті перевірки його стану зазначалося, що «харчування (колоністів. – Н.Д.) незадовільне, діти одержують 2 рази на день чай з хлібом і обід із 2-х страв, перша з м'ясом, а друга – каша з маслом, хліба доволі, але для них цього не достатньо, бо весь час вони проводять на повітрі і в полі» [1, с. 13–14]. Водночас різні перевіряючі особи, які часто відвідували колонію, неодноразово вказували на те, що «діти не справляють враження змучених роботою. Навпаки – вони виглядають бадьорими, свіжими, задоволеними» [8, с. 7]. І це було правдою, бо атмосфера закладу, дух його життя, пронизаний пафосом творення, сприяли переборенню матеріальних і фізичних труднощів, сповнювали оптимізмом і вірою у краще майбутнє кожного вихованця.

Не боячись іти проти офіційно схваленої освітньої політики, педагог закликав до відмови від «ремісничо-соцвихівського характеру» господарювання у трудових комунах, які «мають бути розгорнуті у солідні підприємства, до встановлення такого режиму у трудколонії, що підпорядковувався б виключно логіці господарювання, до створення атмосфери гри і життєрадісності». Антон Семенович стверджував: усі перелічені умови будуть ефективні, якщо буде дотримано *такт*, який він розумів як ігнорування протиправного минулого дітей, повний «відрив» від усіх каральних і судових органів, відмову від примусового утримання в колонії і використання термінів «правопорушник», «неповнолітній правопорушник» [18, с. 38].

Однак у цей період в українській педагогіці ще не було вироблено сталих поглядів на розв'язання проблеми «важких» дітей. На сторінках вітчизняної педагогічної преси відображалася полеміка навколо питань щодо доцільності створення в дитячих будинках і трудових колоніях шкіл, розгортання дискусії про типи майстерень у дитячих установах, про клубну і гурткову роботу, для проведення якої не вистачало фахівців-вихователів, про доречність запровадження кодексів колоністського життя, про необхідність здійснення планової виховної роботи [34; 32; 10; 26].

А.Макаренко ввійшов в історію педагогіки як безкомпромісний новатор, організатор ефективних дитячих установ. Про свої педагогічні пошуки і їх сприйняття у листі до М.Горького Антон Семенович висловився так: «...у нас (у педагогіці. – Н.Д.) дуже мало нового, а якщо воно й зароджується, то виключно завдяки відчайдушним зусиллям окремих людей, яким доводиться при цьому лізти не на один рожен... тому в колонії... подвійний настрій: з одного боку, у всіх велике бажання працювати і великі запаси енергії, з іншого – страшна втома від постійного тикання в кам'яні стіни» [27, с. 182].

Попри певну суб'єктивність такої думки, потрібно визнати, що новаторство ніколи не здійснюється легко, тому й історія розвитку макаренківських закладів відображає не лише їхні здобутки у важкій справі повернення до нормального людського життя безпритульних і юних правопорушників, а й поневір'яння на шляху втілення новаторських ідей, їх суспільного сприйняття та визнання.

Література

1. *Акт* комиссии Харьковского Горсовета (июнь 1927 г.) // *Забота, контроль, вмешательство: Opuscula Makarenkiana / Сост. Г.Хиллиг.* – Марбург. – 1994. – №14. – С. 12–18.
2. *Бельский П.Г.* Исследование эмоциональной сферы несовершеннолетних, отклоняющихся от нормы в своём поведении / П.Г. Бельский. – М.: Юрид. издательство, 1924. – 90 с.
3. *Блонский П.* О так называемой моральной дефективности // На путях к новой школе. – 1923. – №9 [Электрон. ресурс] / П.Блонский. – Режим доступа: pedagogic.ru
4. *Богуславский М.В.* История педагогики: методология, теория, персоналии: монография / М.В. Богуславский. – М.: ФГНУ ИТИП РАО, Изд. центр ИЭТ, 2012. – 436 с.
5. *Всеукраїнська* нарада комісії по справах неповнолітніх правопорушників // *Шлях освіти.* – 1924. – №10. – С. 254–255.
6. *Дічек Н.П.* А.Макаренко і світ: аналіз англосовієтських студій: монографія / Н.П. Дічек. – К.: Наукова думка, 2005. – 308 с.
7. *До Ц.К. Всеробосу* [доповідна записка А.С. Макаренка у Наркомат освіти, 1 січня 1925 р.] // *Полтавська трудова колонія ім. М.Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.) / за ред. академіка І.А. Зязюна.* – Ч.ІІ. – Київ–Полтава, 2002. – С. 55–62.
8. *Доклад* харьковского областного инспектора М.Н. Котельникова (ок. 22 сентября 1922 г.) // *Забота, контроль, вмешательство: Opuscula Makarenkiana / Сост. Г.Хиллиг.* – Марбург. – 1994. – №14. – С. 6–9.
9. *Забота, контроль, вмешательство: Opuscula Makarenkiana / Сост. Г.Хиллиг.* – Марбург. – 1994. – №14. – 60 с.
10. *Задериголова М.* Єдиний педагогічний процес в дитячому будинку / М.Задериголова // *Рад. освіта.* – 1927. – №8–9. – С. 18–23.
11. *Залкинд А.Б.* Дети, социально выбитые из колеи / А.Б. Залкинд // На путях к новой школе. – 1924. – №10–12. – С.17–25.
12. *Катков Е.С.* Среда беспризорного детства / Е.С. Катков // *Путь просвещения.* – 1924. – №4–5. – С. 234–241.
13. *Кащенко В.П.* К вопросу о воспитании и обучении дефективных детей: доклад на III съезде отечественных психиатров в 1910 г. // Кащенко В.П. Педагогическая коррекция: книга для учителя / В.П. Кащенко. – М.: Просвещение, 1992. – 223 с.
14. *Кодекс* законов о народном просвещении УССР, утверждённый ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии IV созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х.: Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 75 с.
15. *Куфаев В.И.* Социально-запущенные дети и подростки и методы работы с ними / В.И. Куфаев // *Трудные дети и подростки и методы работы с ними в детучреждениях:*

по материалам Московского областного совещания заведующих детдомами, 15–19 дек. 1933 г./ [под ред. О.Л. Бем, В.И. Куфаева]. – М.: МОНО, 1934. – С. 6 (С. 3–47).

16. *Левинсон И.* Дети трудные в воспитательном отношении и борьба с детской дефективностью / Д-р И.Левинсон // Путь просвещения. – 1923. – №2. – С. 149–172.
17. *Макаренко А.С.* Колония им. М. Горького / А.С. Макаренко // Пед. соч.: в 8-ми т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 16–17.
18. *Макаренко А.С.* Тезисы содоклада на Всеукр. совещании комиссий по делам несовершеннолетних правонарушителей / А.С. Макаренко // Пед. соч.: в 8-ми т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 37–38.
19. *Макаренко А.С.* Доклад о состоянии Полтавской трудовой колонии им. Горького / А.С. Макаренко // Пед. соч.: в 8-ми т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 25–27.
20. *Макаренко А.С.* Главному инспектору охраны детства Главсоцвоса НКП УССР / А.С. Макаренко // Пед. соч.: в 8-ми т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 33.
21. *Макаренко А.С.* Опыт образовательной работы в Полтавской трудовой колонии им. М.Горького / А.С. Макаренко // Пед. соч.: в 8-ми т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 18–24.
22. *Макаренко А.С.* Отчётная ведомость о состоянии Полтавской трудовой колонии им. М.Горького за 1923 г. / А.С. Макаренко // Пед. соч.: в 8-ми т. – Т.1. – М.: Педагогика, 1983. – С. 29–31.
23. *Маро [Левитина].* К вопросу о трудовой организации беспризорных / Маро // Путь просвещения. – 1924. – №4–5. – С. 212–219.
24. *М.Т.* Сільсько-господарський чи індустріальний напрямок в установах безпритульного дитинства? / М.Т. // Рад. освіта. – 1927. – №3. – С. 26–30.
25. *Н.Т.* Педологические институты, как самостоятельные научные центры. История развития Одесского Педологического Ин-та / Н.Т. (Николай Тарасевич. – Н.Д.) // Путь просвещения. – 1923. – №4. – С. 126–149.
26. *Округова* конференція педробітників дитбудинків // Рад. освіта. – 1927. – №6–7. – С. 81–82.
27. *Переписка* А.С. Макаренко с А.М. Горьким. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1999. – С. 157–217.
28. *Полтавська* трудова колонія ім. М.Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.) / за ред. академіка І.А. Зязюна. – Ч.1. – Київ–Полтава, 2001. – 287 с.; Ч.ІІ. – 2002. – 216 с.
29. *Система* соціального виховання дітей // Порадник по соціальному вихованню дітей. – Х., 1921. – Вип.1.
30. *Сорока-Росинский В.Н.* Трудновоспитуемые: пед.соч. / В.Н. Сорока-Росинский. – М.: Педагогика, 1991. – 239 с.
31. *Третилова А.И.* Профили и очертания (Типы правонарушителей) / А.И.Третилова // Шлях освіти. – 1927. – №8–9. – С. 188–200.
32. *Третя* конференція робітників установ соціального виховання закритого типу Полтавської округи // Шлях освіти. – 1927. – №2–3. – С. 111–114.
33. *Трошин* Григорий Яковлевич [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.ihst.ru/project/emigrants
34. *Шульга З.* Декілька питань з роботи дитбудинку / З.Шульга // Рад. освіта. – 1927. – №10. – С. 14–20.

Наталія ДІЧЕК

А.С. Макаренко і проблема «морально дефективного дитинства» в ранньорадянський період

У статті розглянуто педагогічне новаторство А.Макаренка в аспекті розв'язання проблеми так званого «морально дефективного дитинства» у 20-ті роки ХХ ст. Проаналізовано поширені в українській педагогічній науці досліджуваного періоду погляди на зазначену проблему. Окреслено найважливіші складові виховної системи А.Макаренка, спрямованої насамперед на ресоціалізацію «важких» дітей, гуманізацію цього процесу.

Ключові слова: морально дефективне дитинство, система виховання, неповнолітні правопорушники, трудова колонія, ресоціалізація, гуманізація, новатор.

Наталія ДИЧЕК

А.С. Макаренко и проблема «морально дефективного детства» в раннесоветский период

В статье рассмотрено педагогическое новаторство А.Макаренко в аспекте решения проблемы так называемого «морально дефективного детства» в 20-е годы ХХ в. Проанализированы распространённые в украинской педагогической науке исследуемого периода взгляды на указанную проблему. Очерчены основные составляющие воспитательной системы А.Макаренко, направленной в первую очередь на ресоциализацию «трудных» детей, гуманизацию этого процесса.

Ключевые слова: морально дефективное детство, система воспитания, несовершеннолетние правонарушители, трудовая колония, ресоциализация, гуманизация, новатор.

Nataliya DICHEK

A.S. Makarenko and the problem of «morally defective childhood» in early Soviet period

The article is devoted to pedagogical innovation of A.Makarenko in the aspect of the solution of the problem of the so-called «morally defective childhood» in 20th years of the XXth century. Views on this problem which were widespread in the Ukrainian pedagogical science of the studied period are analysed. The main components of the education system of A.Makarenko which is primarily aimed at the social rehabilitation of «difficult» children and the humanization of this process are outlined.

Keywords: morally defective childhood, education system, juvenile offenders, labour colony, social rehabilitation, humanization, innovator.

У статті використано фото з фондів Педагогічного музею України. – Ред.